

سید عباس میری، محقق و پژوهشگر

نیم‌نگاهی به حیات علمی و آثار قلمی شهید آیت الله سید مصطفی خمینی (ره)

شهید سید مصطفی خمینی (ره) یکی از درخشان‌ترین چهره‌های روحانیت معاصر که در نهضت امام خمینی (ره) نقش محوری داشت، در آذرماه ۱۳۰۹ ه. ش مطابق با رجب المرجب ۱۳۴۹ ه. ق در شهر مقدس قم در بیت جهاد و اجتهاد دیده به جهان گشود و نام جد شهیدش حاج سید مصطفی موسوی (ره) بر او نهاده شد.

دوران تحصیل

از آغاز کودکی آثار برجستگی در شخصیت او هویدا بود. پیش از پایان دوره ابتدایی، در پانزده سالگی، رشته دانش حوزوی را با میل خویش و ارشاد پدر برگزید. استعداد ذاتی، هوش، ذکاوت، تلاش و پشتکار فوق‌العاده او سبب شد در کمترین زمان ممکن، علوم مقدماتی را فرا گیرد و به مدارج عالی علمی بار یابد. یکی از همدرسان وی می‌گوید:

«...ایشان در طی دو سال و چند ماه، کتابهای سیوطی، معالم، حاشیه ملا عبدالله، شمسیه، مجموع مطول و قسمتی از شرح لمعه را با درس خصوصی به پایان رسانید...»

ایشان سطح عالی را از حوزه درس استادان برجسته حوزه علمیه قم از جمله شیخ مرتضی حائری یزدی، شهید صدوقی، آیت‌الله سلطانی طباطبایی، آیت‌الله محمد جواد اصفهانی و... فرا گرفت و در بیست و دوسالگی، دوره سطح عالی را به پایان برد و دوره تخصصی اصول و فقه (دوره خارج) را آغاز کرد. در خارج از فقه از مراجع عصر: آیت‌الله حجت، آیت‌الله بروجردی، آیت‌الله محقق داماد و در اصول از حوزه درس والد محترمشان امام خمینی (ره) بهره برد.

پس از رحلت آیت‌الله بروجردی (ره)، در حوزه درس فقه امام (س) شرکت جست و با تلاش و پیگیری که در کسب دانش داشت، زمانی نگذشت که به مقام رفیع اجتهاد نائل آمد. استاد شهید (ره) با اینکه به درسهای رسمی حوزه عنایت بسیار داشت، در عین حال به موازات فراگیری دانش اصول و فقه از دانشپهلوی چون فلسفه، حکمت، کلام، عرفان، نجوم و هیئت،

تاریخ، رجال و درایه، تفسیر ادبیات و... غافل نبود. روح کاوشگر و دانش پژوه وی، او را بر آن داشت که از هر دانشی که در جامعه علمی حوزه، استاد داشت، اطلاع حاصل نماید و در این امر بسیار موفق بود. از این رو در انواع دانشهای موجود در حوزه تخصص و تبحر داشت. دانشجویی را منحصر به درسهای رایج حوزه نمی‌دانست و بدان بسنده نمی‌کرد، بلکه آثار علمی غیردرسی را نیز با دقت کافی مطالعه و درباره آنها مباحثه می‌کرد. کمتر کتاب ارزشمند علمی در رشته‌ای از دانشهای مفید یافت می‌شد که آن را مطالعه و یا درباره‌اش مباحثه نکرده باشد.

سید محمد ابطخی کاشانی از همدرسان وی می‌گوید: «... با هم به درس خارج می‌رفتیم... خارج از این درسها هم با هم مباحثه داشتیم. تقریرات آقای نائینی و رساله‌های شیخ انصاری را در آخر مکاسب...»

سی سال از عمر شریفش نگذشته بود که جامع معقول، منقول و سایر دانشهای مورد نیاز و موجود در حوزه دانش و دین گردید.

استادان نجف

علامه شهید (ره) در حوزه قم با بهره‌گیری علمی بسیار از دانشمندان طراز اول در علوم گوناگون به ویژه فقه و اصول مجتهد مسلم شد و زمانی که در نجف اشرف اقامت اجباری گزید، با اینکه خود را از حضور در حوزه درس استادان بزرگ نجف بی‌نیاز می‌دانست، در حلقه درس مراجع عصر از جمله آیت‌الله سید محسن حکیم (ره)، آیت‌الله محمدباقر زنجانی (ره)، آیت‌الله سید محمود شاهرودی (ره)، آیت‌الله سید ابوالقاسم خویی (ره) و والد محترمشان شرکت می‌کرد. حضور وی در حوزه درس بزرگان تنها جنبه استفاده نداشت، بلکه می‌خواست از شیوه تدریس، مبانی علمی و نقاط قوت و کاستی آنها اطلاع حاصل کند. از این رو، پس از حضور در محضر این بزرگان به مباحث مطرح شده از سوی استادان به دیده نقد می‌نگریست که حاصل برخی از آن درسها به صورت جزوه ارزشمندی با عنوان «دروس الاعلام و نقدها» به صورت خطی موجود است و در صورت چاپ در اختیار علاقمندان قرار خواهد گرفت.

شخصیت علمی

استعدادهای خداداد علامه شهید (ره) در پرتو پدری که تندیس دانش و هدایت و مرشد کامل و اسطوره تقوی و معرفت بود، در تمام ابعاد شکوفا شدند. افزون بر نقش اساسی پدر در برجستگی شخصیت علمی، ویژگیهای ذاتی و اکتسابی او بودند که از ایشان دانشوری متبحر با فضایل و کمالات معنوی... ساخت. اینک به پاره‌ای از این ویژگیها که در تکتون شخصیت علمی، معنوی استاد نقش اساسی داشته‌اند، اشاره می‌کنیم.

استعداد ذاتی

استعداد و هوش ذاتی در هر کس از سوی خداوند به ودیعه‌نهاد شده است. در حقیقت، آدمی خمیرمایه اصلی پیشرفت و تعالی در ابعاد گوناگون را دارد، ولی این توانایی ذاتی به تنهایی

استعدادهای خداداد علامه شهید (ره) در پرتو پدری که تندیس دانش و هدایت و مرشد کامل و اسطوره تقوی و معرفت بود، در تمام ابعاد شکوفا شدند. افزون بر نقش اساسی پدر در برجستگی شخصیت علمی، ویژگیهای ذاتی و اکتسابی او بودند که از ایشان دانشوری متبحر با فضایل و کمالات معنوی... ساخت.

استاد شهید (ره) دانش پژوهی بود که رمز موفقیت را از همان آغاز کسب دانش، در دقت و پشتکار یافته بود. او به اتکای استعداد ذاتیش، خود را رها نکرد... هیچگاه از کوشش و تلاش علمی نکاست و با دو بال استعداد و پشتکار و دقت بسیار توانست به درجه‌ای از دانش و کمال نایل آید که کمتر کسی دست یافتنی است.

شناخت و با تلاش فراوان از کمترین فرصت، بیشترین بهره را برد. از این روی چراغ در دست به دنبال گمشده‌اش می‌گشت و هر جا دانشوری یا اهل دلی می‌یافت، زانوی تلمذ به زمین می‌زد و از خرمن دانش و فضل او توشه برمی‌گرفت و بر دانش و کمال خویش می‌افزود. بر اوقات خویش بسیار حریص و سختگیر بود و با اینکه آیت‌الله زاده بود و در بیت مرجعیت می‌زیست (که به‌طور معمول در آنجا وقت‌کشی و مزاحمت برای اوقات فراوان است) کمتر پیش می‌آمد که استاد شهید (ره)، شمع جمع حلقه‌نشینان بیت باشد. امام خمینی (س) نیز حاضر نبود فرزند عزیزش وقت خود را در امور اجرایی صرف کند. آقا مصطفی (ره) درباره موضوع خاص شخصی نزد امام خمینی واسطه شده بود. امام در این مورد به فرزندشان فرمودند: «... شما مشغول درس خودت باش و بگذار این کارها را دیگران بکنند...»

اگر ضرورت ایجاد می‌کرد که حاج آقا مصطفی (ره) در مجلسی شرکت جوید، برای جلوگیری از اتلاف وقت، معمولاً مباحث و نکات علمی مفید را مطرح می‌کرد و مجلس را به یک جلسه علمی و دانش پژوهی مبدل می‌ساخت.» وی نه تنها از فرصت‌های عادی، کمال استفاده را می‌برد، بلکه به هنگام گرفتاری و سختی نیز می‌کوشید از هدف باز نماند و اوقات گرانبهای او بیهوده مصرف نشود. وقتی به خاطر نهضت امام خمینی (س) گرفتار می‌شود، وی را به زندان قزل قلعه می‌برند. از فرصتی که در زندان برایش پیش می‌آید، استفاده می‌برد و با نبود منابع علمی در مسائل و موضوعات نوپیدا و مستحدث فقهی دست به کار می‌شود و آثار ارزشمندی را در این باب از خود به جامی گذارد.

نمی‌تواند برای انسان فضیلتی باشد. بارور نمودن استعدادها و شکوفایی آن در طریق کسب دانش و فضیلت است که شخص می‌تواند به وسیله آن به موفقیت‌های چشمگیری دست یابد. چیزی که برای انسان‌های معمولی و عادی دست نیافتنی است. حاج آقا مصطفی (ره) از استعداد سرشاری بهره‌مند بود و در طریق استفاده بهینه از آن تلاش می‌کرد. قدرت درک و فهم مطالب شهید (ره) به‌گونه‌ای بود که اندیشه مطرح شده از سوی استاد را در همان آغاز دریافت می‌کرد و به ذهن می‌سپرد و همزمان آن را نقد می‌کرد و پرسشها و اشکالات پی‌درپی و مفیدی را که برای استاد و شاگرد سرمایه کار بود، مطرح می‌کرد. درباره سرعت فهم و درک بالای استاد، کسانی که در حوزه درس امام خمینی (س) حضور داشته‌اند خاطرات بسیار دارند، از جمله سید محمد شاهچراغی می‌فرماید:

«... او به عنوان یک مستشکل خوب درس، بحث می‌کرد. آخر بعضیها اشکال می‌کردند و با جواب حضرت امام (س) ساکت می‌شدند، ولی ایشان دوباره اشکال و با حضرت امام (س) بحث می‌کرد. این می‌رساند که توان علمی ایشان خیلی قوی بود...» بنابراین استاد شهید (ره) در هوش و ذکاوت، درک سریع مطالب و دانش و کمال در میان فضلا، از جایگاه برجسته‌ای برخوردار بود و همین توانایی‌های ذاتی و اکتسابی باعث شد که در اوان جوانی به مدارج عالی علمی و اجتهاد دست یابد.

جامعیت

هوش و استعداد و کار و تلاش علمی حاج آقا مصطفی (ره) در طریق کسب دانش‌های گوناگون، او را به درجه‌ای از کمالات علمی رساند که نه تنها بر دانش‌های رایج حوزه احاطه کامل یافت، بلکه در سایر دانش‌های حوزوی چون تفسیر، منطق، فلسفه، حکمت، کلام، عرفان، هیئت و نجوم، تاریخ و تراجم، رجال و درایه، ادبیات و علوم، تجوید، رسم الخط، معانی، بیان و... تخصص کافی داشت و به اعتراف بسیاری از همدارسان، گنجینه دانش‌های بسیار بود و کمتر دانشی را در حوزه می‌توان برشمرد که از آن بهره‌ای نگرفته و از آن اطلاع لازم را نداشته باشد. یکی از همسران ایشان، شهید فضل‌الله محلاتی (ره) درباره جامعیت و گستره دانش استاد شهید (ره) می‌فرماید:

«... کمتر کسی در میان همدوره‌ایهای ایشان داشتیم که نبوغ ایشان را داشته باشد و مثل ایشان جامع و در همه قسمت‌ها وارد باشد. ایشان هم در فلسفه و هم در فقه استاد بود و مجتهد بود و هم در قسمت‌های دیگر...»

آیت‌الله فاضل در این باره می‌فرماید:

«... به نظر من سالیان دراز بود که مرحوم حاج آقا مصطفی (ره) از نظر فضیلت علمی یک مجتهد مسلم کامل و صاحب‌نظر در فقه، اصول، فلسفه، رجال، تفسیر و سایر علوم اسلامی شده بود...»

ممکن است افراد مستعد در دانش‌های گوناگون به مرحله اجتهاد نایل آیند، ولی دانشوری که با کسب همه این تخصصها، فضایل و کمالات در مسائل اجتماعی، سیاسی و مبارزاتی از تیزبینی و توان تحلیل نیرومند برخوردار باشد و پرچم مبارزه را پیشاپیش امت اسلامی بر دوش کشد و پس از رهبری نقش محوری نهضت را بر عهده گیرد، در حوزه‌های علمیه نداشته‌ایم. روحیه‌ای که آن را از امام خمینی (س) میراث برده بود.

بهروری از فرصتها

شناخت نقش و استفاده کامل از فرصتها در تگون شخصیت انسان تأثیر اساسی دارد. افرادی که از لحظه لحظه عمر به شایستگی بهره می‌برند، دیر یا زود به هدف می‌رسند و فرشته پیروزی را در آغوش می‌گیرند، بدین جهت پیشوایان دین، بارها استفاده از فرصتها را به پیروان خویش یادآور شده‌اند. «... اغتنما الفرص فانها تمرمر السحاب»

فرصتها را غنیمت شمردید که همانند ابرها سبزی می‌شوند. استاد شهید (ره) از جمله دانشورانی بود که این رمز را خیلی زود

یکی از نزدیکان وی نقل می‌کند: «... در سلول انفرادی در زندان قزل قلعه با وجود نداشتن کتاب حدود صدویست صفحه فقه در مسائل مستحدثه یعنی در مسائلی که موضوعش در زمان قدیم وجود نداشت، مانند بیمه و بانک و غیره نوشت...»

تبعیدگاه ترکیه فرصت مغتنمی برایش بود که یک سال بدون انقطاع، از آقایانوس بیبران دانش کسب فیض کند. پدر که به استعداد و قابلیت فرزندش واقف بود، گوهر حکمت و دانش را به او ارزانی داشت و حاج آقا مصطفی (ره) از این ایام (که اگر برای شخص دیگری پیش می‌آمد زانوی غم به بغل می‌گرفت و اوقات خود را به بطالت می‌گذراند) بیشترین بهره را برد. سید محمود داعی از این ایام چنین یاد می‌کند:

«... ایشان با امام (س) نه تنها ساعتها بلکه می‌توانم بگویم که ماههای زیادی در شرایطی قرار گرفته بود که بتواند تا آنجایی که اوقات به ایشان اجازه می‌داد از جنبه علمی و عرفانی امام (س) بهره بگیرد. مدتی که امام (س) در تبعید بودند، مرحوم آقا مصطفی (ره) تنها ندیم و کسی بود که با امام (ره) در تماس بود و تمام اوقاتی که این دو شخص به تنهایی به سر می‌بردند، صرف مباحثات علمی و فلسفی می‌شد...»

دقت و پشتکار

تلاش پیگیر و دقت در تحصیل، مهم‌ترین عنصر پیشرفت و احاطه بر دانش و مبانی علمی است. استاد شهید (ره) دانش پژوهی بود که رمز موفقیت را از همان آغاز کسب دانش، در دقت و پشتکار یافته بود. او به اتکای استعداد ذاتیش، خود را رها نکرد، کاری که بسیاری از دانشجویان تیرهوش و مستعد انجام می‌دهند و نوعاً با اطمینان بر هوش و استعداد خویش جدیت و پشتکار چندانی ندارند. استاد از کسانی بود که با وجود برخورداری از این نعمت خدادادی، هیچگاه از کوشش و تلاش علمی نکاست و با دو بال استعداد و پشتکار و دقت بسیار توانست به درجه‌ای از دانش و کمال نایل آید که برای کمتر کسی دست یافتنی است.

یکی از بزرگان که از آغاز دوران طلبگی با ایشان همدرس بوده است، اعتقاد دارد گذشته از استعداد ذاتی که در استاد وجود داشت، یکی از علل مهم موفقیت‌های وی سعی و تلاش و پشتکار بسیار او بوده است. او در این باره می‌فرماید:

«من فراموش نمی‌کنم در یکی از روزهایی که با ایشان همبخت بودیم، از اول آفتاب در مورد آن بحث، مشغول مطالعه و نوشتن و تتبع و بررسی بود و هیچ خستگی در این راه برای او پیدا

تلمذ به زمین زدند و از خرمن دانش او فیض بردند. از دیدگاه برخی دانشمندان حوزه نجف، تدریس استاد در دینف سومین درس مهم خارج و سرآمد بسیاری از درسهایی بود که در آن حوزه تدریس می شدند.

ویژگیهای درس

استاد با بیانی شیوا، ژرف و با احاطه کامل بر دیدگاههای پیشگامان دانش، اعم از متأخرین و معاصرین و با دسته بندی روشن و به دور از زواید و مسائل بی حاصل و کم فایده، درس را ارائه می داد. گوشه ای از ویژگیهای درس ایشان به شرح زیر است:

۱- تنقیح موضوع

در طرح بحث نخست به تنقیح عنوان بحث بسیار اهمیت می داد. ابتدا موضوع بحث و سپس محل نزاع آرای بزرگان را به خوبی مشخص می کرد. بر آن بود که بسیاری از اختلاف دیدگاههای علمی از ناحیه روشن نشدن عنوان موضوع بحث پدید می آید. اگر این دو جهت به روشنی تبیین گردد، مسیر اصلی بحث بهتر شناخته خواهد شد و مباحث زودتر به نتیجه خواهد رسید و نیازی به بسیاری مسائل زاید و بی ربط نخواهد بود. با اندکی توجه به مباحثی که در تحریرات فی الاصول از سوی استاد مطرح شده اند، این ویژگی به خوبی هویدا می گردد.

۲- گستردگی بحث

در طرح مباحث اصول و فقه، شیوه ایشان آن بود که بحث از همه جوانب بررسی گردد و مباحث با تحقیق کامل ارائه شود، از این روی با اینکه در بسیاری از موارد به تورم اصول اشاره دارد و آن را امر ناپسندی می داند، اما خود در برخی از مباحث که میدان را برای بحث مفید می داند، بسیار میدان می گیرد و بحث را به طوم ميسوس دنبال می کند و کار را به انجام می رساند و در برخی از موارد ناچار به عذرخواهی از خوانندگان می شود.

۳- تنبیح و تحقیق

پژوهش، اطلاع بر همه جوانب موضوع و یاری گرفتن از دانشهای گوناگون و دیدگاههای صاحب نظران، از ویژگیهای درس استاد است. ولی به طرح دیدگاههای فقها به شیوه معمول یعنی بیان مفصل دیدگاهها، معتقد نیست و آن را موجب وقت کشی می داند. از این روی با اشاره ای گویا به اصل میانی، ادله و نقد مباحث بسنده می کند و در پایان با ژرف نگری خاص خود، مباحث را بر اساس مبانی ادله عقلی و نقلی و شواهد تاریخی عینی به سامان می برد.

۴- اهتمام ویژه به دیدگاههای امام (س)

در حوزه درس استاد شهید (ره)، دیدگاههای فقهای معاصر مطرح می شدند، ولی استاد به آرای والد محقق خویش عنایت ویژه داشت. از این روی یکی از ویژگیهای مهم درس و تألیفاتی که از ایشان به جا مانده، احاطه کامل به مبانی و دیدگاههای امام خمینی (س) است، چیزی که مدرسین حوزه کمتر در این حد بدان پرداخته اند. ایشان همانگونه که در حوزه درس با پدر به مباحثه متقابل می پرداخت، در تدریس نیز مبانی والد محترم را نقد و بررسی می کرد، به طوری که می توان گفت مطمئن ترین فقیهی است که به طور بایسته با دیدگاههای امام (ره) آشنا بوده و با فهم و درک کامل بدان پرداخته است. بنابراین دیدگاههای فقهی و اصولی و فلسفی امام خمینی (ره) را می توان به خوبی از آثار ایشان دریافت کرد.

یکی از شاگردان وی درباره طرح و نقد و بررسی آرای امام (س) در حوزه درس استاد شهید (ره) می نویسد: «... حوزه درس خارج ایشان در حوزه علمیه نجف جلوه خاصی داشت، دارای مبانی متقنی بود و بسیاری از مبانی و آرای حضرت امام را در می کرد...»

۵- واقع نگری

در طرح مباحث علمی، افزون بر رسیدگی به موضوع از

«... او... هر درسی را گویی با تمام جزئیاتش جابه جا حفظ می کرد. حتی دیدم آخر شرح منظومه را درس می گرفت و آغاز آن را در درس می گفت...»
در سال ۱۳۴۰ ه. ش. در مدرسه حجتیه تدریس حکمت داشت و افزون بر آن، شرح منظومه، اسفار اربعه ملاصدرا، شیرازی را نیز به طور خصوصی برای چند نفر تدریس می کرد. در حوزه علمیه قم از استادان موفق به شمار می آمد و درس وی مورد اقبال فضایی بسیاری بود. مقام معظم رهبری درباره چهره علمی و حوزوی و مقام استادی ایشان می فرمایند: «... او یک مدرس معروف بود. فلسفه درس می داد، فقه درس می داد و به عنوان یک چهره برجسته در میان طلاب حوزه و

نمی شد و بحث را با تمام خصوصیات و جزئیات می نوشت...»
شهید محلاتی (ره) در این باره می فرماید:
«... گاهی اوقات یک هفته از منزل بیرون نمی آمد و یک رشته علمی را دنبال می کرد...»

آزاداندیشی

بسیاری از دانشمندان با وجود بهره مندی از دانش بسیار و تسلط بر آرا و دیدگاهها و برخوردار بودن از مبانی قوی و مستدل، در برابر دیدگاههای بزرگان، حریت و جسارت اظهار نظر ندارند. بسیار کم هستند شخصیتهای علمی که با اطمینان بر اندوخته های تحقیقی خویش، دیدگاههای خود را ولو با بزرگان هماهنگ نباشد اظهار می نمایند و به آسانی تسلیم رای دیگران نمی شوند و عظمت بزرگان، آنان را از اظهار نظر باز نمی دارد. استاد شهید (ره) در عین حال که دانشوری جوان بود، چون از تواناییهای علمی گسترده ای برخوردار بود و مقدمات کار و حضور در میدانهای دانش را به خوبی فراهم نموده بود، هیچگاه خود را دنباله رومی دید و با حریت و آزادی، آرا بزرگان را به نقد می نشست و با دلیل و برهان، دیدگاههای علمی خویش را گرچه مخالف با نظر بزرگان (حتی مشهور) بود، اظهار می داشت و بدون دلیل حاضر نبود به سخن کسی گوش فرا دهد. سید محمد ابطحی در این باره می فرماید:

«... خصوصیتی که در مرحوم حاج آقا مصطفی (ره) سراغ داشتیم این بود که از همان اول حالت تعبد نسبت به مطالب علمی نداشت. مثلاً اگر شیخ انصاری یا هر بزرگوار دیگری مطالبی را گفته بود، سر بسته نمی پذیرفت... و می توان گفت از همان اول روح اجتهاد داشت و همین هم باعث ترقی او شد...»

تدریس

استاد شهید (ره) به خاطر نبوغ، ژرف اندیشی و دقت نظر و برجستگیهای ویژه ای که داشت، از ابتدای تحصیل، هر کتاب درسی را که فرا می گرفت آمادگی تدریس آن را نیز داشت. او بیشتر کتابهای مقدمات را در ایام جوانی تدریس کرده بود. حتی درس معقول را که برخی پس از طی مراحل عالی توان تدریس آن را دارند، پس از فرا گرفتن بلافاصله تدریس می کرد. در این باره یکی از همدرسان ایشان می نویسد:

از ابتدای تحصیل، هر کتاب درسی را که فرا می گرفت آمادگی تدریس آن را نیز داشت. او بیشتر کتابهای مقدمات را در ایام جوانی تدریس کرده بود. حتی درس معقول را که برخی پس از طی مراحل عالی توان تدریس آن را دارند، پس از فرا گرفتن بلافاصله تدریس می کرد.

فضلا و مدرسین معروف بود...»

وقتی توفیق اجباری حضور در حوزه دانش دینی هزار ساله نجف اشرف که فحولی از علما، تدریس در آن را به عهده داشتند و جز افراد مجرب و سالخورده کسی جرئت و جسارت تدریس در آنجا را نداشت، نصیب وی شد، با وجود سن کم، در چنین حوزه نیرومندی درس خارج اصول را در مراحل عالی آن شروع کرد. فلسفه را ادامه داد و در اندک زمانی درخشید و حوزه بارونقی بنیان نهاد و افراد فاضل و نکته بینی در حوزه درس وی زانوی

زاویه‌های گوناگون و دیدگاه‌های مختلف، به واقعیت‌های عینی که در متن زندگی انسانها و جامعه وجود دارد، توجه ویژه داشت و مسئله را به دور از ذهن‌گرایی و آن‌گونه که در متن جامعه حضور دارد، ترسیم می‌کرد. در این باره گاهی افق‌های تازه‌ای به روی بحث می‌گشود که با پیگیری آن، سیر پیشین بحث به‌طور کلی متحول می‌شد.

نمونه اینگونه مباحث در آثار علمی به جا مانده از استاد بسیار است و خوانندگان را به آن منابع ارجاع می‌دهیم.

۶- تهذیب نفس

در حوزه درس استاد شهید (ره)، تهذیب و تزکیه باطن جایگاه علمی اهتمام خاص داشت و به اعتراف بسیاری از بزرگان در دانشجوین علوم دین می‌دانست، از این روی بر اساس سنت نیکوی برخی از علما، در آغاز درس، حدیث پندآموزی از پیشوایان دین خوانده می‌شد و حوزه درس را با عطر معنویت آغاز می‌کرد و بر این امر تأکید فراوان داشت.

شاگردان

استاد شهید (ره) از آغاز جوانی به امر تدریس و پرورش نیروی علمی اهتمام خاص داشت و به اعتراف بسیاری از بزرگان در شمار استادان موفق زمان خود بود. فضلا و دانش پژوهان بسیاری در حوزه‌های علمیه قم و نجف اشرف از کلاسهای درس اصول، فقه، فلسفه و... استاد بهره‌بردارند که نام برخی از آنان به شرح زیر است:

- ۱- سید محمد سجادی و مصحح آثار خطی استاد (اصول و تفسیر).
- ۲- حجت الاسلام شیخ ابراهیم فاضل فردوسی.
- ۳- حجت الاسلام حلیمی کاشانی.
- ۴- حجت الاسلام سید رضا رفعی.
- ۵- حجت الاسلام شیخ محمد حکمت گنابادی.
- ۶- حجت الاسلام سید علی اکبر محتمشی.
- ۷- حجت الاسلام رازی زاده (علیپور) محقق و مصحح کتاب صدم استاد.
- ۸- حجت الاسلام امامی.
- ۹- حجت الاسلام والمسلمین سید احمد خمینی (ره) ایشان در زمانی که در نجف بودند در حدود چهار یا پنج ماه در حوزه درس اصول استاد شرکت جستند.

آثار و تألیفات

در بین اهل دانش معروف است کسانی که در امر تدریس و پرورش کادر علمی توفیق می‌یابند، کمتر فرصت پیدا می‌کنند آثار علمی عمیق از خود به جا گذارند. افرادی مستثنی از این قاعده که هم در امر تدریس درخشیده باشند و هم در تألیف و نگارش صفحات پربرگی در خود به جا نهند، بسیار اندکند. استاد شهید (ره) از معدود دانشمندانی است که در هر دو عرصه پیشگام بود. از جوانی در حوزه تدریس داشت و از همان ایام

سیر کوتاه در تاریخ نگارشیهای استاد نشان می‌دهد از آنجا که از استعداد، نبوغ، سرعت انتقال، حافظه نیرومند و ذهن جوال بهره‌مند بود، از همان آغاز نوجوانی به آسانی بر انتقال مطالب علمی و اندیشه‌های بلند از ذهن بر صفحات کاغذ توانا بود و آن را چون درس و مباحثه طلبگی رشته‌ای از کار پژوهش و تحقیق خود می‌شمرد و همگام با فراگیری دانشهای گوناگون حوزه، دستی به قلم داشته و تحقیقات علمی، نکات مفید و سودمند و اندیشه‌های خود را می‌نگاشته است.

یافته‌های علمی پژوهشی خویش را به رشته تحریر می‌کشید. به جرئت می‌توان ادعا کرد که استاد شهید (ره) یکی از موفق‌ترین دانشمندانی بود که در عمر کوتاه آثار ارزشمند علمی در علوم مختلف را به میراث گذاشت. سیر کوتاه در تاریخ نگارشیهای استاد نشان می‌دهد از آنجا که از استعداد، نبوغ، سرعت انتقال، حافظه نیرومند و ذهن جوال بهره‌مند بود، از همان آغاز نوجوانی به آسانی بر انتقال مطالب علمی و اندیشه‌های بلند از ذهن بر صفحات کاغذ توانا بود و آن را چون درس و مباحثه طلبگی رشته‌ای از کار پژوهش و تحقیق خود می‌شمرد و همگام با فراگیری دانشهای گوناگون حوزه، دستی به قلم داشته و تحقیقات علمی، نکات مفید و سودمند و اندیشه‌های خود را می‌نگاشته است.

یکی از همدرسان ایشان در این باره می‌گوید:

«... ایشان از همان اوایل هر چه مباحثه می‌نمودند و به نظرشان می‌رسید، می‌نوشتند، چه در علوم ادبی، چه در علم فقه، چه در علم اصول و علوم فلسفی تألیف و نوشته‌های فراوانی در این زمینه‌ها دارند...»

در زمان گرفتاری استاد شهید (ره) به دست رژیم پهلوی (ساواک) در سال ۱۳۴۲ ه.ش، هنوز بیش از سی و اندی بهار از عمر بابرکتش نگذشته بود. وقتی در زندان قزل قلعه در یکی از بازجوییهای ساواک آثار علمی خود را برشمرد، از دوازده اثر علمی یاد کرد.

برخی از این آثار در یورش دژ خیمنان ساواک به بیت امام خمینی (س) با حدود ۳۰۰۰ جلد کتاب نفیس امام (ره) به غارت رفته است.

البته برخی از آنها بعداً به دست آمد و با تصحیح و تحقیق در دسترس علاقمندان قرار گرفت. برخی دیگر نامشان در آثاری که استاد در زمانهای بعد نگاشته، آمده است.

در تبعیدگاه ترکیه، با اینکه منابع و مأخذ علمی کافی نداشت دوری از وطن مآلوف و مسائل مبارزه و گرفتاریهای دیگر نه تنها باعث غفلت از امر تحقیق و تألیف نشد، بلکه به خاطر فراغت بیشتر و همراهی با تندیس دانش و تقوی، توفیقاتش فزونی گرفت. آثار ارزشمندی چون: دو جلد کتاب مکاسب محرمه در ۴۲۰ صفحه، قاعده الانقاد در ۱۸۰ صفحه، رساله لاضرر، الواجبات فی الصلاه، الفوائد و العوائد و... را نگاشت.

پس از هجرت اجباری از ترکیه به نجف اشرف، برنامه‌های علمی خویش را آغاز کرد و به نگارش آثار گرانبگای همت گماشت. فهرست مجموع آثاری که در قم، زندان، ترکیه و نجف اشرف از استاد به جا مانده‌اند و از سوی خود او و نزدیکان ایشان از آنها یاد شده و ما بر آن اطلاع یافته‌ایم، به شرح زیر هستند:

- ۱- قرآن: تفسیر قرآن چهار جلد، شامل تفسیر سوره «حمد» و بخشی از آیات سوره «بقره».
- ۲- اصول فقه: تحریرات فی الاصول دوره علم اصول مبسوط مستدل که ۲ جلد آن تا بحث استصحاب تعلیقی به چاپ رسیده است.

کتاب اصول اثر مختصری در دانش اصول.

القواعد الاصولیه.

۳- فقه و فتوا: حاشیه عروه الوثقی اجتهاد و تقلید. تحریر عروه الوثقی، احتیاط و تقلید.

تحریر عروه الوثقی، طهارت. کتاب طهاره در فقه استدلالی مبسوط، نگارش ابتکاری استاد به شیوه بزرگان فقه.

الواجبات فی الصلاه. حاشیه عروه الوثقی، خلل الصلاه. احکام الخلل فی الصلوه در فقه استدلالی، مبسوط و ابتکاری.

حاشیه عروه الوثقی، صوم شرح مستند تحریر الوسيله امام خمینی (س)، صوم کتاب الصوم در فقه استدلالی، مبسوط، تخصصی، ویژه مدارج عالی حوزه‌های علمیه.

کتاب مکاسب محرمه در دو جلد. شرح و مستند تحریر الوسيله، مکاسب محرمه کتاب البیع در فقه استدلالی به گونه نوین و ابتکاری.

شرح مستند تحریر الوسيله، بیع در اسرار فی ولایت الفقیه، حکومت اسلامی. کتاب الخیارات، در فقه استدلالی مستقل و مبسوط شرح و مستند تحریر الوسيله، خیارات.

کتاب الاجاره. شرح و مستند تحریر الوسيله، نکاح. رساله قضا، صلوات.

القواعد الفقیه. رساله‌ای درباره حدیث رفع. حاشیه بر وسیله النجاه سید ابوالحسن اصفهانی (ره).

۴- فلسفه: قواعد الحکمیة و حاشیه و تعلیق بر اسفار اربعه ملاصدرا حاشیه هدایه، ملاصدرا. دوره فلسفه قدیم.

حاشیه مبدأ و معاد، ملاصدرا حاشیه بخش طبیعیات اسفار

۵- هیئت و نجوم: تطبیق هیئت جدید بر هیئت و نجوم اسلامی. ۶- رجال: القواعد الرجالیة، علم پیش نیاز فقه.

۷- حدیث: حاشیه بر خاتمه مستدرک الوسائل میرزا حسین نوری.

۸- تاریخ ائمه (ع): شرح زندگانی ائمه (ع) اثر تاشرح حیات سیدالشهدا (ع) ادامه یافته است.

۹- سیاست: قضیه آقای حکیم و دولت عراق، یادداشت‌های دستنویس استاد درباره مسائل روز با تحلیل عمیق سیاسی.

۱۰- آثار متنوع: نقد دروس الاعلام النجف الاشرف، در دانش فقه و اصول. الفوائد و العوائد در موضوعات گوناگون، اخلاقی، عرفانی و...